

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОРМ ВЛАСНОСТІ

Газуда Л.М., Лендел М.А.

На даному етапі розвитку соціально-економічних відносин, в період становлення України на засадах політичної і економічної незалежності, особливу роль відіграють питання формування відносин власності в державі.

В економічній літературі більшість авторів трактують власність як самостійну економічну категорію, що виражає в якісному аспекті систему виробничих відносин між людьми, класами, соціальними групами з приводу привласнення об'єктів і суб'єктів власності. Автори поділяють думку науковців, що з позицій класичних методологічних положень найбільш ґрунтовними і цікавими в науковому аспекті є твердження про те, що під власністю розуміється суспільна форма привласнення і приналежності матеріальних благ [1], а також форма належності об'єктивних умов виробництва і розподілу його результатів [2]. Відомо, також, що коли йдеться про будь-яку форму власності (приналежності), розуміються певні відносини між людьми, в процесі яких змінюються і об'єкти відносин – матеріальні блага (об'єктивні умови відтворення).

Підтверджено життям, що повне право власності передбачає наявність трьох складових: права володіння, права розпорядження і права користування. Суспільно визнано, що власником є той, хто сам, за своєю волею розпоряджається виробництвом і матеріальними благами. Отже, як відмічає І.В. Лазня: А.: «... власність можна визначити як приналежність, тобто економічно обумовлене і визнане суспільством безпосереднє розпорядження, (верховне розпорядження) об'єктивними умовами відтворення. Власність характеризує систему відносин між людьми з приводу об'єктивних умов відтворення»[3].

© Газуда Леся Михайлівна - здобувач ступеня кандидата економічних наук. Ужгородський державний університет
Лендел Михайло Андрійович - доктор економічних наук, професор Ужгородського державного університету

Як зазначає академік І.І.Лукінов, “суспільно-економічний прогрес немислимий без прогресивних зрушень у системі відносин власності”[4]. Що ж стосується аграрного сектору господарювання, то тут важливе значення набуває вирішення проблем земельних відносин і, зокрема, питання власності на землю. Історично склалося так, що воля селянина до самостійного господарювання, до прагнення мати ділянку землі в особистій власності була споконвічною. У свій час український економіст світової слави М.І.Туган-Барановський про це прагнення селянина писав: “Його мрія – заможне господарювання в себе дома, в своїм селі; він не хоче кинути свого поля та йти в наймити до поміщика або в місто. Ні, він хоче бути хазяїном, мати свою хату, свого коня. Свою корову, свій плуг, працювати не по чужій указці, а по своїй волі, у себе самого”[5]. В умовах сучасності, запровадження ринкових земельних відносин на підставі введення приватної власності на землю – запорука підвищення ефективності аграрної економіки.

Необхідно також зауважити, що сучасна земельна реформа несе в собі докорінні відмінності від всіх попередніх. По-перше, нинішня земельна реформа спрямована на ліквідацію державної монополії земельної власності, відновлення приватної власності на землю. По-друге, в кінцевому рахунку завдання реанімації в селян почуття власника і господаря на землі та створення на цій основі нових господарських виробничих формувань, що базуватиметься на засадах приватної власності. Крім того, земельна реформа, являючись важливою складовою аграрної реформи, зумовлює докорінну трансформацію земельних відносин, відносин власності на засоби виробництва, взаємовідносин з державою, суміжними галузями економіки, фінансово-кредитною системою тощо.

Слід додати, що в практичному вимірі приватна власність селян на землю і її плоди, тобто на вирощену продукцію на ній, в селі вже давно існує. Вона уособлена в діяльності присадибних селянських господарств, які в останні роки, маючи в своєму розпорядженні лише 52 % сільськогосподарських угідь, виробляють 87-90 відсотків всієї валової продукції сільського господарства. З втіленням у життя прийнятих законодавчих актів щодо приватизації земельних ділянок, селянські присадибні господарства, отримавши новий юридичний статус, безумовно розвиватимуться ще інтенсивніше, збільшать виробництво продуктів харчування. До того ж, значна частина

добрих сільських господарів, переконавшись у незворотності аграрних реформ,

безперечно, виявить бажання в майбутньому розширити свої земельні наділи, чи за рахунок земельних паїв в односельчан, чи, згодом, прикупити до них нові земельні ділянки, а відтак і сформувати власні товарні сільгоспприємства.

Ці міркування слід врахувати особливо нині, в період формування ринкових відносин в Україні. Адже, разом з процесами роздержавлення і приватизації, які розгортаються в державній сфері економіки, суттєво змінюються і земельні відносини у сільському господарстві, а роль приватної власності різко підвищується.

Як наголошує академік Саблук П.Т.[6], право на приватну власність на землю є важливим надбанням суспільства, а приватизація повинна стати частиною загального процесу докорінного реформування економіки. Приватизація не повинна призводити до втрати власності. В колишній НДР, наприклад, за період здійснення цього процесу (1989-1991 рр.), кількість поголів'я великої рогатої худоби зменшилась на 52.4%, у тому числі корів - на 51.1%, свиней - на 29.1%. Отже, тут як ніколи потрібен надійний державний нагляд у поєднанні з громадським контролем.

Водночас, стає зрозумілим, що успіх всієї аграрної реформи залежить від реальної, а не декларованої політики держави, а її серцевиною є глибокі перетворення у земельних відносинах. Адже земля – це безцінне національне багатство, яке внаслідок аграрної реформи має бути поставлене на службу всьому суспільству. Стаття 14 Конституції України гласить: “Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону”. В земельному кодексі України, Законами “Про форми власності на землю”, “Про селянське (фермерське) господарство”, “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям”, іншими законодавчими актами передбачено, поряд з державною, колективну і приватну форму власності, в тому числі й на землю.

Проте, існування значної кількості законодавчих актів найвищого рівня далеко не досить, щоб вважати проблему власності землі вирішеною. В нашій країні форма власності стала визначатися не стільки економічними факторами, скільки політичними, і сприймається як юридична категорія. Більшість керівників владних структур, членів парламенту, та й пересічні громадяни вважають, що для цього потрібні лише постанова уряду, Закон, прийнятий Верховною Радою, або Указ Президента. Та це далеко не так.

Адже в країні здійснюється перехід до багатокладності господарювання, формуються ринкові відносини, а справжній ринок виникає тоді, коли він управляється приватними інтересами людей, окремою особою, або особами, вільно об'єднаними в асоціації. Питання земельних відносин потребує насамперед розв'язання ще й тому, що тільки роздержавлення і приватизація спроможні забезпечити повну і ефективну реалізацію кожної форми господарювання, становлення справжнього господаря на землі, підвищення відповідальності, і на цій основі спрямування його творчої енергії на отримання економічно і соціально вигідних кінцевих результатів.

Історико-економічні аспекти розвитку земельних відносин були і є предметом пильної уваги науковців[7]. Що ж стосується різних підходів, поглядів та концепцій щодо приватної власності на землю, розглянемо деякі із них. Значна частина науковців дотримується думки, що приватна власність на землю настільки об'єктивна, що вона має бути не тільки проголошена, але і невідворотно гарантована і практично реалізована. Вони переконані, що власність (в розумінні приватна) належить до найважливіших загальнолюдських цінностей, на сукупності яких тримається світ, і вона (власність), стала настільки нормальною категорією і матеріальною суттю, що вже протиприродно її заперечувати.

Більше того, трактуючи підходи до формування власності на землю, прихильники її утвердження констатують і висловлюють жаль, що значна частина громадян України дотримується хибних і навіть шкідливих поглядів, ніби приватна власність на землю не має майбуття і, що воно лише за державною і колективною формою власності.

До речі, у світі існує дві форми власності на землю – приватна і державна. Такого поняття, як колективна власність, немає в термінології. Чи варто нині, в

період становлення державності України, запроваджувати і теоретично розвивати засади, підвалини форм колективної власності? Однак, на це вже зорієнтовано цілі колективи вчених економістів, дослідницьких інститутів, і т.д. Тому і точаться дискусії як серед науковців і практиків, так і в стінах Верховної Ради: бути чи не бути приватній формі власності на землю? Як на нашу думку, то перш за все слід виходити з позицій шанування законів держави і, зокрема, Конституції України. Основним Законом України, що прийнятий на п'ятій сесії Верховної Ради України, запроваджено приватну, державну і комунальну власність (стаття 41). Про колективну власність в Основному законі не йдеться.

Як зазначають багато науковців-дослідників, сучасні аграрні перетворення здійснюються дуже повільно тому, що зволікається земельна реформа. До деякої міри вирішення земельної реформи прискорилося з виданням Президентом України Указу “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (листопад, 1994 р.). Раніше в Земельному кодексі України власникам було заборонено (стаття 17) протягом шести років з часу набуття права власності продавати, або іншими способами відчужувати належну їм земельну ділянку, крім передачі її у спадщину або Раді народних депутатів на тих же умовах, на яких вона була їм передана. В згаданому Указі Президента установлено, що об'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування, застави стає не тільки право на земельну частку (пай), але власники земельних ділянок можуть передавати ці ділянки у спадщину, дарувати, обмінювати, здавати під заставу, надавати в оренду і продавати громадянам України, без зміни цільового призначення земельних ділянок (стаття 4). Таким чином, статус приватної власності набули не тільки земельні паї членів трудових колективів сільськогосподарських підприємств, але й всі інші земельні ділянки.

З вищевикладеного виходить, що земля поступово ставатиме предметом ринкового товарного обороту, тобто ми йдемо до ринку землі. Адже, право на земельний пай, засвідчене сертифікатом, згідно діючих законодавчих актів, стає об'єктом купівлі-продажу, дарування, спадкування, застави, міни. Інша справа, що зміна власників сертифікатів не передбачає вилучення земельних паїв (ділянок) в натурі. Вони і далі (згідно законодавчих актів) залишатимуться в колективних сільськогосподарських підприємствах, або господарських товариствах, в яких об'єднуються селяни. Тобто, змінюються лише

відносини власності, або проходить заміна державної та колективної форм власності на засоби виробництва (і в тому числі - на землю) на приватну, без розвалювання колективних форм господарювання.

Слід зауважити, що з часу отримання селянином сертифікату на земельний пай, земельна ділянка, яка належить власникові, члену колективу, фактично і юридично, мала б перебувати в оренді у колективного сільгосп підприємства, як і акція на майновий пай, якщо вони не вилучені і не передані власником для створення господарств інших форм господарювання. На них передбачено отримання дивідендів, або орендної плати при здачі в оренду. Крім того, згідно статті 23 Закону України “Про власність” (лютий, 1991р.), у майні колективного підприємства визначаються вклади його працівників. Розмір вкладу працівника у майні колективного підприємства визначається незалежно від його трудової участі в діяльності державного, або орендного підприємства, а також участі у збільшенні майна колективного підприємства після його створення. На вклад працівника колективного підприємства нараховуються і виплачуються проценти в розмірі, що визначається трудовим колективом, виходячи з результатів господарської діяльності підприємства.

Проте, на практиці це право в колективних і державних сільськогосподарських підприємствах, де працює їх власник, реалізується дуже рідко. За даними вибіркового опитування в 541 господарстві на кінець 1996 року (період найбільш інтенсивного отримання паїв), способом оренди землі у власників землі скористалися лише 3.2% сільгосп підприємств в областях Степу, а в зонах Лісостепу та Полісся орендують землю в селян тільки 3% господарств [8]. Не ввійшло в практику діяльності господарств і нарахування та виплата процентів на вклад працівників, який вони мають в колективному сільгосп підприємстві.

До речі, в Закарпатській області договори на оренду паїв жодне розпайоване сільгосп підприємство з власниками досі не заключило. Отже, гарантій на орендну плату за землю та майновий пай, селянин-власник так і не отримав. Головна причина полягає в тому, що переважна більшість сільгосп підприємств області нині фінансові банкрути, ледве зводять кінці з кінцями, вони не готові нараховувати селянам дивіденди, або гарантувати орендну плату.

На сьогодні не набула поширення і така форма реалізації селянином права власності

на земельну частку (пай), як передача належної йому землі в оренду Фермерам. Цей процес стримується, по-перше тому, що селянські (фермерські) господарства в даний час організаційно слабкі, не володіють належною матеріально-технічною базою для інтенсивного господарювання. По-друге, селянин власник поки-що, не перебудував свій стереотип мислення щодо переваг засад власності, в тому числі, щодо можливостей передачі належної йому земельної ділянки в оренду. По-третє, що найбільш важливо, селянин усвідомлює, що передавши земельний пай в оренду, він втрачає будь-який соціальний захист зі сторони колективного сільгоспідприємства.

Сьогодні, після здійснення першого етапу земельної реформи в області можна констатувати про її певний соціальний результат. За період земельних перетворень у володінні і користуванні громадян, включаючи селянські (фермерські) господарства, знаходиться 235 тис.га сільськогосподарських угідь, або в 4 рази більше, ніж в 1991 році. Як вже зазначалося вище, на площі, що становить 52% угідь області, селянами виробляється до 90% всієї валової сільськогосподарської продукції краю. Разом з тим у громадському секторі сільськогосподарського виробництва позитивні зрушення не спостерігаються. За підсумками господарювання в 1998 році з 195 господарств суспільного сектору, 187 є збитковими. За аналізований період 218,0 тис. громадян, або 71,9%, приватизували свої збільшені розміром присадибні ділянки. Цей процес продовжується.

Однак, слід зазначити, що перший етап земельної реформи, а саме: роздержавлення земель і передача їх у власність недержавним сільськогосподарським підприємствам і організаціям, проведення грошової оцінки сільськогосподарських земель, поділ земель колективної власності на земельні частки (паї), видача громадянам сертифікатів на право на земельну частку (пай), згідно діючого законодавства, має завершитися подальшим реформуванням сільськогосподарських підприємств у організаційно-правові структури ринкового типу на базі приватної власності на землю і майно і утвердження різних форм організації праці (колективної, сімейно-орендної, індивідуальної). Цей процес і відстає від вимог сьогодення, або часто ігнорується на предмет завершеності на місцях.

У проведенні аграрної реформи і, зокрема, у справі перерозподілу земель, їх подальшого раціонального використання значну роль повинні відігравати обласні та районні державні адміністрації, управління сільського господарства і продовольства та земельних ресурсів. Саме місцеві органи влади та самоврядування повинні допомогти

господарствам, надаючи їм організаційну, фінансову та консультативну підтримку в проведенні земельної реформи.

Дослідження перебігу зміни земельних відносин, земельної власності, складності їх практичної трансформації, свідчить про актуальність моніторингу земельної реформи. Отже, потрібна розробка такого моніторингу, який дав би об'єктивну оцінку змін у структурі власності на сільськогосподарську землю, в структурі форм власності і форм господарювання, в цілому виважену оцінку аграрних реформ і аграрної політики в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корниенко В.П. Общепародное богатство как форма экономической власти. // Экономика Сов. Украины.- 1987. -№ 6.- С.31-38.
- Ожерельев О. Общественная собственность на средства производства и система производственных отношений социализма. //Экон. науки,- 1979.-№ 7.- С.3-10.
2. Лазня І.В. Власність: необхідність формування відносин.- К.:Урожай, 1994. - С.9.
3. Лукінов І.І. Економічні трансформації.- К.:Наукова думка, 1997. - С. 18.
4. М.І. Туган-Барановський. Політична економія. Курс популярний. - К.:Наукова думка, 1994.С. 209.
5. Саблук П.Т. Особливості аграрної реформи в Україні. - Київ, 1997. - С.56.
6. Гайдуцький П., Онищенко О., Юрчишин В. Земельні відносини: проблеми і деякі шляхи їх вирішення. // Економіка АПК, № 1, 1994. - С.13.
7. Земельна реформа: законодавчі та нормативні акти. // Збірник документів.- Київ, 1996. - С.25.